

ANNA POLSKA

<https://orcid.org/0000-0002-3947-6394>

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie

Wydział Nauk o Ziemi i Gospodarki Przestrzennej

al. Kraśnicka 2D, 20-718 Lublin

anna.polska@umcs.pl

Urbanistyka komunistyczna – kluczowe elementy

Communist Urban Planning and Urban Design – Key Elements

Abstract: The aim of the article is to present key elements of communist urban planning and urban design, in particular those whose patterns developed in the USSR, and then implemented into urbanization in other Eastern Bloc states. Additionally, the article presents changes of urban structures and architecture which occurred under the influence of diverse political, social and economic factors. The author analyzed the structure of the settlement network, the functional structure of the city, its composition and architecture, and proposed a periodization of the discussed phenomena.

Keywords: urban planning; urban design; architecture; USSR; Eastern Bloc states; city

Abstrakt: Celem artykułu jest przedstawienie wiodących cech komunistycznego planowania przestrzennego i urbanistyki, w szczególności tych, których wzorce ukształtowały się w ZSRR, a następnie przeniknęły do urbanistyki innych krajów bloku wschodniego. Ponadto zidentyfikowano zmienność czasową urbanistyki i architektury zachodzącą pod wpływem różnych czynników polityczno-społeczno-gospodarczych. Autorka dokonała analizy struktury sieci osadniczej, struktury funkcjonalno-przestrzennej miasta i jego kompozycji oraz architektury, a także zaproponowała periodyzację omawianych zjawisk.

Słowa kluczowe: planowanie przestrzenne; urbanistyka; architektura; ZSRR; kraje bloku wschodniego; miasto

WSTĘP

Mimo że komunizm odcisnął silne piętno na polskiej przestrzeni, problem kompleksowej charakterystyki urbanistyki tego okresu nie znalazł jak dotąd stosownego odbicia w rodzimej literaturze naukowej. Powstało wiele opracowań

o węższym ujęciu, w których omówiono m.in. problemy spuścizny socrealizmu (Świątek 2013), zagadnienie osiedli wielorodzinnych (Wojtkun 2004, 2008), zjawiska społeczno-przestrzenne doby komunizmu (Szczepański 1991), ochronę zabytków (Kłosek-Kozłowska 2007), kwestię odbudowy powojennej itd. Na tle licznych prac szczegółowych widoczna jest niewielka liczba ujęć kompleksowych, poszukujących syntezy uniwersalnych zjawisk przestrzennych charakterystycznych dla wielu krajów komunistycznych i jednocześnie obejmujących okres od początku istnienia Związku Radzieckiego po rozpad tzw. bloku wschodniego.

Jedno z szerszych ujęć problemu prezentuje *Betonowe dziedzictwo* A. Basty (2001). Autor dokonał krytycznej oceny urbanistyki i architektury doby komunizmu w Polsce, z uwzględnieniem charakterystyki procesu budowlanego, roli poszczególnych interesariuszy oraz typowych dla tego okresu zjawisk przestrzennych. Praca jest próbą oceny wpływu komunizmu na polską urbanistykę i architekturę z perspektywy pierwszego dziesięciolecia po zmianie ustroju. Nie obejmuje jednak pełnej systematyki zjawisk planistyczno-urbanistycznych tego okresu ani ujęcia międzynarodowego.

W zamierzeniu kompleksowa miała być obszerna praca E. Goldzamta i O. Szwidkowskiego *Kultura urbanistyczna krajów socjalistycznych* (1987), wydana jeszcze w okresie PRL. Mimo szerokiego spektrum poruszanych zagadnień i wielu przykładów naukową wartość pracy podważa bardzo silne apologetyczne stanowisko autorów, skrytykowane przez B. Jałowieckiego (1991).

W przeciwieństwie do literatury krajowej kompleksowe ujęcia częściej pojawiają się w opracowaniach zagranicznych. Można je podzielić na dwie grupy. Pierwsza to prace ideologów komunistycznych, prezentujące wizje idealnych miast odpowiadających potrzebom polityczno-ustrojowym systemu (Gutonov i in. 1968; Miliutin 1974). Druga to prace badaczy reprezentujących stanowisko „zewnątrzne”, pochodzących z krajów niekomunistycznych (Fisher 1962; Zile 1963; Bater 1980; Pallot, Show 1981) lub badających problematykę urbanistyki komunistycznej już po rozpadzie bloku wschodniego (French 1995; Betânia Uchôa Cavalcanti 1997; Cinis, Drémaité, Kalm 2008; Mumford 2009; Zarecor 2014, 2017; Idiceanu-Mathe, Carjan 2016; Murawski, Rendell 2017). Pierwsza grupa ma charakter bardziej postulatyczny i koncepcyjny, natomiast druga reprezentuje obiektywne, badawcze stanowisko. W okresie zimnej wojny urbanistyka komunistyczna budziła żywe zainteresowanie zwłaszcza autorów amerykańskich, chętnie badających i porównujących systemy planowania oraz zjawiska przestrzenne po obu stronach żelaznej kurtyny. Rozpad bloku wschodniego, który przyniósł badaczom z byłych krajów komunistycznych swobodę wypowiedzi naukowej, zaowocował z kolei licznymi pracami krytycznymi i analitycznymi w Europie.

Zaprezentowany przegląd literatury wskazuje na wyraźną dysproporcję w zakresie opracowań syntetyzujących na temat urbanistyki komunistycznej na gruncie literatury polskiej i zagranicznej. Stąd głównym celem niniejszej pracy jest próba wskazania uniwersalnych cech urbanistyki komunistycznej, które wystąpiły w ZSRR, a następnie przeniknęły do pozostałych krajów dawnego bloku wschodniego oraz próba periodyzacji, uwzględniającej zmienność zjawisk urbanistycznych i ich determinant. Terminu „urbanistyka komunistyczna” użyto w artykule dla określenia tych praktyk i zjawisk związanych z kształtowaniem przestrzeni zurbanizowanej krajów komunistycznych, które były bezpośrednią manifestacją dominującej ideologii i miały charakter relatywnie uniwersalny. Ze względu na ograniczenie objętości opracowania pominięto te zjawiska, które nierzadko znacznie wzbogaciły dorobek urbanistyczny poszczególnych krajów, ale miały bardziej lokalny zasięg.

MATERIAŁ I METODY

Do badań wykorzystano materiały dostępne w języku polskim i angielskim w formie tradycyjnych monografii książkowych, literatury udostępnianej online w ramach Open Access oraz źródeł licencjonowanych przez Bibliotekę Główną Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie.

Podstawową metodą badań były studia literatury, na podstawie których autorka wyodrębniła okresy rozwojowe oraz przypisała im charakterystyczne zjawiska wraz z próbą wskazania różnego rodzaju determinant. Analizą objęto następujące zagadnienia:

- sieć osadnicza i struktury funkcjonalno-przestrzenne miasta,
- kompozycja urbanistyczna,
- architektura i zagospodarowanie.

Szczegółowej analizie poddano również zmienność ideologii i postulatów politycznych towarzyszących działalności planistycznej i zagospodarowaniu przestrzennemu w krajach komunistycznych.

ANALIZA CECH URBANISTYKI KOMUNISTYCZNEJ

Rozwój urbanistyki komunistycznej rozpoczął się w latach 20. XX w. wraz z powstaniem Związku Radzieckiego. Architektura i przestrzeń miejska znalazły się w polu zainteresowania ideologów komunistycznych od samego początku istnienia pierwszego komunistycznego państwa (Idiceanu-Mathe, Carjan 2016). Były one środkiem kreowania środowiska życia Nowego Człowieka Socjalistycznego (Gutonov i in. 1968), stąd wśród różnych dziedzin

sztuki zyskały rangę ważnego narzędzia ekspresji ideologii komunistycznej (Świątek 2013).

Początkowy okres rozwoju urbanistyki Związku Radzieckiego to czas ścierania się różnych poglądów oraz poszukiwania właściwej formy miejskiej, jak najlepiej odzwierciedlającej postulaty socjalizmu (French 1995). Już K. Marks i F. Engels podkreślali konieczność zatarcia różnic między wsią a miastem, ale postulatowi temu nie towarzyszyły żadne wskazówki odnoszące się do formy przestrzennej miasta (Pallot, Show 1981). W latach 20. pojawił się podział na tzw. urbanistów – zwolenników umiarkowanej dekoncentracji przestrzennej, oraz tzw. dezurbanistów – zwolenników zerwania z tradycyjną koncepcją miasta (Bater 1980).

Do grupy „urbanistów” należeli m.in. L. Sabsowicz, bracia Wesninowie oraz bracia Golosowowie. „Urbaniści” postulowali ograniczenie rozwoju przestrzennego już istniejących miast oraz ich decentralizację poprzez tworzenie nowych, samowystarczalnych, kompaktowych centrów osadniczych lokalizowanych wokół kompleksów przemysłowych (Bater 1980; French 1995). Populacja nowych ośrodków miała liczyć około 50 tys. mieszkańców. Miały być one objęte ścisłym strefowaniem funkcji, uwzględniać zasięg dostępu pieszego z terenów zamieszkania do terenów pracy (kompleksów przemysłowych), zapewniać dostęp do terenów zielonych i obiektów rekreacyjno-wypoczynkowych oraz obejmować niekomercyjne centra. Poglądy te wykazywały dużą zbieżność z zachodnią koncepcją miasta-ogrodu.

Do grona „dezurbanistów” należeli m.in. M. Ginzgurg i M. Okitowicz (Bater 1980). Zaproponowali oni zerwanie z koncepcją miasta i zastąpienie jej formą równomiernie rozproszonego osadnictwa w postaci ciągłych pasm zabudowy. Pasma byłyby otoczone terenami naturalnymi i rolniczymi. Składałaby się z indywidualnych domów rozmieszczonych wzdłuż dróg, z zapewnieniem dobrej dostępności do zbiorowych jadalni i obiektów rekreacyjnych. Miejsca pracy lokalizowano by przy skrzyżowaniach dróg, a dostęp do nich zapewniałby transport autobusowy (French 1995).

Socjalistyczni ideologowie nie tylko postulowali zniesienie różnic w warunkach i stylu życia między rolnikami i robotnikami, lecz także proponowali zerwanie z tradycyjnym życiem rodzinnym, emancypację kobiet i stworzenie nowej formy komunalnego życia społecznego. Wysuwano propozycje tworzenia domów dla komun społecznych obejmujących kilka tysięcy osób, których członkowie dysponowałiby indywidualnymi jednoosobowymi sypialniami oraz korzystaliby ze wspólnych kuchni, jadalni, żłobków i przedszkoli zlokalizowanych w pobliżu domów komunalnych (Bater 1980; French 1995).

Wielu urbanistów tamtego okresu, będących jednocześnie architektami, reprezentowało jeden z nowoczesnych stylów w architekturze, nazywany

konstruktywizmem. Nowy styl rozwijał się przede wszystkim w Związku Radzieckim w latach 20. i na początku lat 30. XX w. Konstruktywiści odrzucali dekoracyjność na rzecz form abstrakcyjnych i surowych, odzwierciedlających miejski styl życia społeczeństwa epoki przemysłowej. Projekty łączyły osiągnięcia nowoczesnej technologii budowlanej ze społecznymi postulatami komunizmu.

Wielu konstruktywistów skupionych było w działającej w latach 1925–1930 grupie OSA, która wydawała czasopismo „Sovremennaja Arkhitektura” („Współczesna Architektura”) (Mallgrave 2005). Grupa OSA reprezentowała awangardowe stanowisko wobec ówczesnego radzieckiego planowania przestrzennego i architektury (Colquhoun 2002). Członkowie tej grupy byli zaangażowani w propagowanie budynków kolektywnego mieszkalnictwa oraz idei *social condenser*, która uwzględniała założenie, że architektura jest w stanie wpływać na ludzkie zachowania, stąd odpowiednia forma przestrzenna może obalić społeczne podziały i wspomóc kształtowanie nowej społecznej wspólnoty, obejmującej kolektywne zamieszkiwanie, pracę i wysiłek intelektualny (Murawski, Rendell 2017).

W 1928 r. Związek Radziecki przyjął pierwszy, przygotowany pod rządami J. Stalina, pięcioletni plan gospodarczy. Plan zakładał szybką industrializację i kolektywizację rolnictwa, które miały zmienić ZSRR z biednego rolniczego państwa w potęgę gospodarczą. W szczególności położono nacisk na rozwój przemysłu ciężkiego. Zakłady przemysłowe powstawały i rozwijały się bardzo szybko, co wywołało gwałtowny przepływ ludności wiejskiej do nowych ośrodków przemysłowych. Z obawy przed wybuchem wojny z Zachodem wiele ośrodków lokalizowano na izolowanych, słabo zurbanizowanych terenach na wschodzie. Czynniki te sprawiły, że potrzeba opracowania właściwej koncepcji miasta socjalistycznego była jeszcze pilniejsza.

Wyzwanie to podjął M. Miliutin, który w 1930 r. wydał książkę *Sotsgorod* prezentującą autorską koncepcję linearnego osadnictwa (Miliutin 1974). W przeciwieństwie do linearnej koncepcji Okitowicza, Miliutin nie ograniczał lokalizacji przemysłu do kompleksów zgrupowanych w węzłach komunikacyjnych. Zakładał możliwość lokalizowania funkcji przemysłowej równolegle do zabudowy mieszkaniowej wzdłuż osi komunikacyjnych. Był zwolennikiem dyspersji funkcji przemysłowej i wyprowadzenia mieszkaniówki z ciasnych, niezdrowych przestrzeni miast tradycyjnych. Dla strefy mieszkaniowej zakładał minimalizowanie przestrzeni prywatnych na rzecz jak najszerszego stosowania urządzeń kolektywnych. W zakresie form architektonicznych preferował proste bryły i gładkie powierzchnie oraz mnóstwo szkła. Poglądy Miliutina zbiegały się zatem z poglądami ówczesnych modernistów.

W 1928 r. powstał CIAM (Les Congrès Internationaux de l'architecture moderne), grupa skupiająca awangardowych architektów europejskich. Ich uwaga

była w początkowym okresie zogniskowana na zagadnieniach mieszkalnictwa społecznego i działalności niemieckich modernistów, w szczególności E. Maya, który w latach 1925–1930 pracował jako urzędnik budowlany we Frankfurcie nad Menem, gdzie był odpowiedzialny za budowę nowych osiedli mieszkaniowych dla klasy pracującej. Nowe osiedla Maya budowano na obrzeżach miasta z użyciem nowej technologii betonu prefabrykowanego i standaryzacji, co przyczyniło się do znacznego obniżenia kosztów budowy. Tanie, masowe budownictwo interesowało zarówno CIAM, jak i urbanistów sowieckich.

Czynny udział w poszukiwaniu nowej doktryny urbanistycznej w ramach CIAM brał francuski architekt i urbanista Le Corbusier. W 1930 r. został poproszony o przygotowanie założeń dotyczących idealnego miasta dla ZSRR. W przeciwieństwie do wielu urbanistów radzieckich uważał, że miasto powinno zachowywać wysoką intensywność na obszarach otaczających jego centrum. Mimo odrzucenia propozycji Le Corbusiera jego postawa ideowa oraz postawa ideowa komunistów były ze sobą zbieżne. Obie strony zgodnie przyjmowały, że jedynie odgórnie narzucona nieoświeconym masom „idealna”, oparta na naukowych podstawach koncepcja może w właściwy sposób przekształcić życie miejskie i podnieść jego standard. Podobieństwa zachodziły również w podejściu CIAM i W. Lenina do internacjonalizacji kultury międzynarodowej klasy pracującej. Konwergencja poglądów spowodowała, że zarówno May, jak i inni moderniści związani z CIAM zostali zaproszeni do współpracy z urbanistami radzieckimi w latach 1930–1934.

Komuniści, podobnie jak CIAM, opowiadali się za strefowaniem funkcjonalnym przestrzeni miasta. Ponadto kładli nacisk na higienę, nasłonecznienie, dostęp do terenów zielonych i obiektów wypoczynkowo-rekreacyjnych. Za najlepszą formę mieszkalnictwa uznawali kompleksy wielorodzinnych budynków lokalizowane na obrzeżach miasta, zapewniające mieszkańcom dobry dostęp do zieleni i do zlokalizowanych w pobliżu zakładów przemysłowych. Wspólna była też fascynacja ideą komunalnego życia i proponowanie dostosowanych do tej koncepcji rozwiązań przestrzennych.

Pierwszy sygnał rozłamu między modernizmem a urbanistyką ZSRR pojawił się w 1931 r., kiedy na plenum Centralnego Komitetu Partii Komunistycznej w Moskwie ogłoszono, że w planowanej przebudowie Moskwy wszelkie przejawy urbanistyki awangardowej zostaną odrzucone.

Po 1933 r. modernizm Le Corbusiera został ostatecznie potępiony w ZSRR. Mimo to zarówno moderniści zachodni, jak i moderniści radzieccy wciąż wiele uwagi poświęcali zagadnieniom wzajemnych relacji przestrzennych między terenami przemysłowymi a innymi terenami pracy, transportu, mieszkalnictwa i rekreacji (Mumford 2009). Po II wojnie światowej uwaga zachodnich modernistów

została skierowana na zagadnienie właściwej formy pieszego centrum miasta, całkowicie rozmijając się z problemami urbanistyki bloku wschodniego. Zachodni moderniści widzieli centrum jako miejsce demokratycznych zgromadzeń i debaty społecznej. Z kolei dla komunistów stało się ono sceną propagandowych spektakli i gloryfikacji reżimu.

Po śmierci Lenina w 1924 r. w ZSRR rozpoczęła się walka o władzę, którą ostatecznie przechwycił Stalin. Zainicjował on przyspieszenie industrializacji kraju, wdrożył kolektywizację rolnictwa i wprowadził gospodarkę planowaną centralnie. Od zjazdu Partii Komunistycznej w 1934 r. wszelka opozycja była niemożliwa. Stalin rozwinął totalitarny system rządów i bezwzględnie eliminował wszelkich przeciwników. Prowadził politykę centralizacji i rusyfikacji państwa. Wprowadził również kult jednostki. Aparat propagandowy kreował go na nieomylnego wodza narodu, któremu lud winien był wdzięczność i posłuszeństwo. Cele propagandowe wymagały od sztuki przekazu prostego, niewymagającego wysiłku intelektualnego. Modernizm i artystyczna awangarda zostały potępione ze względu na internacjonalistyczny charakter, otwarcie na Zachód, autonomię i indywidualizm artysty oraz abstrakcjonizm (Idiceanu-Mathe, Carjan 2016).

Na kongresie Związku Pisarzy Sowieckich w 1934 r. przyjęto oficjalnie wytyczne dla nowego stylu w sztuce nazywanego socjalistycznym realizmem lub socrealizmem (Juraga, Booker 2002). Nowa sztuka miała być:

- 1) proletariacka – powinna odpowiadać zainteresowaniom i możliwościom percepcyjnym klasy pracującej,
- 2) stypizowana – przedstawiająca typowe sceny z życia proletariatu,
- 3) realistyczna – figuratywna i zrozumiała dla szerokich mas odbiorców,
- 4) tendencyjna – przekaz artystyczny powinien wspierać cele Partii i Państwa.

Pryncypium estetyki stalinowskiej stało się hasło: „Socjalistyczna treść i narodowa formuła”, stąd w architekturze zaczęto łączyć elementy neoklasycyzmu z wątkami narodowymi, tradycyjnymi i popularnymi (Idiceanu-Mathe, Carjan 2016).

Dla architektury socrealistycznej nie wskazano konkretnego zestawu cech formalnych, które powinny wystąpić w nowo budowanych obiektach, dlatego socrealizm był nie tyle stylem, co metodą artystycznego wyrazu (Świątek 2013). Niemniej możliwe jest wskazanie pewnych charakterystycznych, często występujących atrybutów przestrzeni, takich jak: symetria, osiowość układów urbanistycznych przypominających idee barokowe, monumentalność, reprezentacyjność, nawiązywanie do form neoklasycystycznych w formie architektonicznej, synteza sztuk, uproszczenie, stylizacja i typizacja detalu oraz stosowanie prostych i tradycyjnych metod budowlanych warunkowanych trudną sytuacją odbudowy ze zniszczeń wojennych (Świątek 2013).

Funkcjonalność, znajdująca się w centrum zainteresowania modernistów, została przyćmiona formą. Celem architektury socrealistycznej było ukrywanie prawdy i stwarzanie pięknej iluzji rzeczywistości socjalistycznej. Dominowały fasadyzm i dekoracyjność, ukrywające częste problemy użytkowe. Zunifikowana zabudowa mieszkaniowa stała się tłem dla silnie wyróżniającej się zabudowy publicznej, którą w wyrazie estetycznym charakteryzował triumfujący patos (Cinis, Drémaité, Kalm 2008). Architektura miała legitymizować siłę państwa i kształtować społeczeństwo w oparciu o ideologię reżimu. Monumentalny krajobraz miejski stał się jedną z cech charakterystycznych miast komunistycznych.

Po zakończeniu II wojny światowej socrealizm stał się powszechny nie tylko w ZSRR, ale i w innych krajach tzw. bloku wschodniego, gdzie wzorce sowieckie były kopiowane pod nadzorem sowieckich ideologów i specjalistów (Idiceanu-Mathe, Carjan 2016; Jász 2018).

Epoka socrealizmu skończyła się wraz ze śmiercią Stalina. W dniu 31 grudnia 1954 r. na kongresie sowieckich budowniczych N. Chruszczow ogłosił zerwanie z historyzmem (Jász 2018). Uwaga urbanistów komunistycznych ponownie została skierowana na zagadnienia społeczne i ekonomiczne, których nie brakowało. Okres forsownej industrializacji i zniszczenia II wojny światowej zawocowały dotkliwym brakiem mieszkań. Istniejący zasób był przepiętny, co implikowało występowanie takich zjawisk jak wspólne zamieszkiwanie kilku generacji czy zamiana dawnych pomieszczeń monofunkcyjnych w domu na pomieszczenia wielofunkcyjne.

W połowie lat 50. planowanie przestrzenne bloku wschodniego ponownie otwarło się na ideę funkcjonalizmu. Tymczasem na Zachodzie oficjalnie rozwiązano CIAM w 1956 r., a modernizm spotkał się z ostrą krytyką, narastającą aż do końca lat 60. Na Wschodzie potrzeby ekonomiczne i społeczne przeważały nad potrzebami estetycznymi. Architekci skupili się na rozwiązywaniu realnych problemów związanych z warunkami życia, a nie wyłącznie na propagandzie. Nastąpiła era bloków mieszkalnych.

Bloki mieszkalne nie były zjawiskiem wyłącznie komunistycznym. Pojawiły się w koncepcji miasta promiennego Le Corbusiera oraz w projektach i realizacjach niemieckich modernistów, a ich zachodnią ikoną stała się Jednostka Marsylska, której program funkcjonalny został opracowany ze wsparciem naukowym i myślą o zaletach użytkowych (Idiceanu-Mathe, Carjan 2016). W połowie lat 50. warunki zamieszkania nie były już dla Zachodu najważniejszym problemem. Stał się nim tzw. *urban sprawl* i nowe pomysły na dekoncentrację wielkich miast metropolitalnych. Sukcesywnie rozwijano więc koncepcje brytyjskich *satellite cities* czy francuskich *grand ensembles*. Tymczasem na Wschodzie przede wszystkim brakowało mieszkań i innych niezbędnych do ich

obsługi funkcji. Zasób mieszkaniowy zaczęto uzupełniać poprzez lokalizowanie na obrzeżach miast zespołów zabudowy wielorodzinnej w formie zestandaryzowanych bloków konstruowanych z prefabrykowanych elementów betonowych. Było to budownictwo tanie, szybkie w realizacji i niewymagające dużej liczby wysoko wykwalifikowanych wykonawców (Jász 2018). Cechy te zapewniły mu dużą popularność w wielu krajach bloku wschodniego, upodabniając przestrzeń mieszkaniową w różnych krajach do siebie (Zarecor 2014). Budownictwo to było zunifikowane, anonimowe, szare i często o niskiej jakości wykonania (Zarecor 2014). W przeciwieństwie do masowego, wielorodzinnego budownictwa na Zachodzie, które było przeznaczone dla najuboższych i reprezentowało tzw. standard minimum, podkreślając jednocześnie różnice społeczne, masowe budownictwo na Wschodzie miało jednak te różnice niwelować (Zarecor 2017).

Dzielnice mieszkaniowe miały nie przekraczać pojemności 30–50 tys. mieszkańców i dzielić się na mniejsze „mikrorejony” o pojemności do 10–12 tys. ludzi. „Mikrorejony” miały być wyposażane w podstawowe usługi, takie jak administracja, edukacja, handel i inne, czyniąc je relatywnie niezależnymi jednostkami. Wszystkie usługi miały być planowane tak, aby były położone w zasięgu dojścia pieszego od mieszkań. Strefy mieszkaniowe miały być izolowane od stref przemysłowych zielonymi strefami buforowymi, których nie wliczano do powierzchni zielonych stref rekreacyjnych. Ponadto dawne projekty obrzeżnej zabudowy zamieniono na plan otwarty, w którym budynki są luźno rozmieszczone w terenie (Cinis, Drémaité, Kalm 2008).

Szeroką koncepcję idealnego miasta komunistycznego opublikował w 1968 r. A. Gutonov wraz ze współpracownikami z Uniwersytetu w Moskwie (Gutonov i in. 1968). Kształt pożądanej formy przestrzennej miasta poprzedzono szerokim opisem nowego komunistycznego stylu życia, w którym autorzy zaakcentowali konieczność odciążenia rodziny w wychowywaniu dzieci poprzez kolektywną opiekę i edukację. Dodatkowo podkreślili uniformizację stylu życia dla wszystkich grup społecznych, którą mogły modyfikować jedynie czynniki naturalne, jak wiek i struktura rodziny. Wskazali też na potrzebę zapewnienia obiektów kolektywnej rekreacji i kultury oraz dostępności do terenów zielonych.

Według A. Gutonova obszar miejski powinien składać się z samowystarczalnych jednostek osadniczych projektowanych dla około 100 tys. mieszkańców. Taka nuklearna jednostka powinna mieć dobre powiązania z zewnętrznymi położonymi strefami przemysłowymi i rolniczymi oraz terenami o naturalnym zagospodarowaniu. Jednostka nuklearna powinna być otoczona zielonym pierścieniem izolacyjnym. Wewnętrzna komunikacja powinna uwzględniać segregację ruchu kołowego i pieszego, dawać wszystkim mieszkańcom równy dostęp

do usług i terenów zielonych oraz eliminować zagrożenia bezpieczeństwa ze strony pojazdów mechanicznych.

Każda jednostka powinna być podzielona na sektory mieszkaniowe¹ o pojemności do 25 tys. mieszkańców. Sektor powinien być projektowany tak, aby zapewniał dostęp pieszy do usług i przystanku komunikacji zbiorowej w dystansie około 600 m lub 6–7 minut. Tereny pomiędzy sektorami powinny być przeznaczone na lokalizację terenów zielonych i obiektów edukacji. Z kolei wewnątrz należało lokalizować centrum handlowe, obiekty wspólnych aktywności i ewentualnie lekką produkcję. Sektor powinien obejmować 16 budynków mieszkalnych o wysokości 17 kondygnacji, co oznacza pojemność jednego budynku wynoszącą ponad 1,5 tys. osób (nawet 1750 osób). Usługi mogły być lokalizowane na niższych piętrach budynków mieszkalnych. Ponadto jedna łazienka i jedna kuchnia miały służyć dwóm mieszkaniom. Mieszkania dla rodzin miały mieć zredukowany program funkcjonalny dla dzieci ze względu na poszerzenie programów szkół o funkcję sypialnianą.

Cała jednostka osadnicza miała posiadać jedno główne centrum kulturalno-administracyjne w formie dużego kompleksu budowlanego z wewnętrznym placem-dziedzińcem. W zakresie wyrazu architektonicznego A. Gutonov postawił na otwarte przestrzenie, dostęp do światła, nowe metody konstrukcyjne, beton i szkło oraz prostą i ascetyczną formę. Podkreślił również potrzebę unifikacji i powtarzalności form uzasadnioną wymogami techniczno-ekonomicznymi.

Planowanie przestrzenne w ZSRR było zintegrowane z całościowym planowaniem społeczno-gospodarczym i koncentrowało się przede wszystkim na lokalizacji i dystrybucji ekonomicznych sił produkcyjnych, takich jak przemysł, energia i transport (Fisher 1962). Było zintegrowane też pionowo – między jednostkami lokalnymi i regionami.

Permanentne braki materiałowe i kapitałowe odbijały się na niskiej jakości zagospodarowania terenów mieszkaniowych i były powodem stałego niedoboru mieszkań. Efektywność zaspokajania potrzeb mieszkaniowych starano się podnieść poprzez sukcesywne podnoszenie wysokości nowo budowanych budynków mieszkalnych, podnosząc średnią wysokość od 4–5 kondygnacji w epoce Chruszczowa do 9–15 kondygnacji w epoce L. Breżniewa (Beker, Mendelsohn, Benderskaya 2012). Nowe osiedla, podobnie jak zakłady pracy, często lokalizowano na obrzeżach miast, co doprowadziło do powstania odwrotnej niż w miastach kapitalistycznych struktury gęstości zagospodarowania. Konkurencja inwestorów o lokalizacje centralne pobudza w mieście kapitalistycznym wzrost intensywności zagospodarowania właśnie na tych terenach. Ponadto obserwowana jest

¹ Sektory mieszkaniowe nazywano także mikroregionami lub osiedlami.

towarzysząca tym procesom sukcesja funkcji – na miejsce funkcji o niższej efektywności ekonomicznej pojawiają się funkcje bardziej konkurencyjne. Miasta komunistyczne wykazywały jednak z czasem zupełnie inną strukturę. Nowe, coraz bardziej intensywne zagospodarowanie było lokalizowane na obrzeżach zgodnie z komunistyczną polityką przestrzenną, a brak sił rynkowych nie wymuszał wymiany funkcji i zabudowy w pobliżu centrum (Beker i in. 2012).

PERIODYZACJA I ZMIENNOŚĆ WIODĄCYCH CECH URBANISTYKI MIASTA KOMUNISTYCZNEGO

Analiza rozwoju urbanistyki komunistycznej pokazuje trzy wyraźnie wyróżniające się okresy:

1) lata 20. do połowy lat 30. – okres poszukiwania właściwej formy dla miasta socjalistycznego w nowo powstałym ZSRR, współpracy z urbanistami zachodnimi, zainteresowania modernizmem,

2) od połowy lat 30. do połowy lat 50. – okres odrotu od awangardowych podejść w urbanistyce i architekturze, dominacji wzorców klasycystycznych wymieszanych z motywami narodowymi (sorealizm),

3) od połowy lat 50. do 1989 r. – zerwanie z historyzmem w architekturze na rzecz funkcjonalizmu i silniejsza orientacja na potrzeby społeczne.

Zaproponowana periodyzacja uwzględnia silny wpływ czynnika politycznego i ideologicznego na całość planowania i zagospodarowania przestrzennego w bloku wschodnim. Za początek rozwoju komunistycznej urbanistyki przyjęto utworzenie ZSRR w 1922 r., natomiast koniec wyznacza rozpad bloku wschodniego w 1989 r.

1. Okres obejmujący lata 20. do połowy lat 30.

Okres początkowy był czasem poszukiwania nowej formy socjalistycznego miasta. Do wiodących postulatów należy zaliczyć zatarcie różnic między wsią a miastem, propagowanie komunalnych form życia społecznego, kształtowanie nowego społeczeństwa socjalistycznego, konieczność szybkiej industrializacji i kolektywizacji rolnictwa, internacjonalizację i uniwersalność kultury proletariatu oraz odrzucenie partycypacji społecznej w planowaniu przestrzennym.

W zakresie kształtowania sieci osadniczej i struktury funkcjonalno-przestrzennej miasta pojawiło się wiele podejść i koncepcji, wśród których wyróżniały się koncepcje umiarkowanej decentralizacji, dezurbanizacji oraz osadnictwa linearnego.

Uwaga urbanistów została silnie zogniskowana na zagadnieniu funkcjonalności jako wiodącym czynnikiem kształtującym przestrzeń.

W zakresie kształtowania formy architektonicznej mocno wyróżnił się nurt konstruktywistyczny, postulujący odrzucenie dekoracyjności na rzecz formy surowej i abstrakcyjnej. Duży nacisk kładziono na higienę i nasłonecznienie przestrzeni mieszkaniowej, walory ekonomiczne i masowość budownictwa, prefabrykację i standaryzację. Za najlepszą formę budownictwa mieszkaniowego uznano budynki wielorodzinne, sprzyjające kolektywnemu użytkowaniu urządzeń i obiektów towarzyszących, których kompleksy powinny być lokalizowane na obrzeżach miasta.

2. Okres od połowy lat 30. do połowy lat 50.

Urbanistyka i architektura zmieniają się w istotny sposób w okresie totalitarnych rządów Stalina. Modernizm i wszelka awangarda zostają odrzucone, podobnie jak internacjonalizacja kultury klas pracujących, indywidualizm ekspresji twórczej i abstrakcjonizm. W sztuce zaczął dominować prosty propagandowy przekaz „o socjalistycznej treści i narodowej formie”. Tym samym zagadnienia formalne stały się ważniejsze niż funkcjonalność rozwiązań przestrzennych.

W zakresie kształtowania struktury funkcjonalno-przestrzennej wyróżniło się wyraźne zredukowanie roli centrum do sceny propagandowych spektakli i gloryfikacji reżimu, z redukcją funkcji ośrodka społecznego i komercyjnego.

Duży nacisk położono na kompozycję i reprezentacyjność szerokich alej otoczonych wysokimi budynkami mieszkaniowymi. Dominowały układy osiowe, symetryczne i zgeometryzowane. Miały one podkreślać wyróżniającą się formę i położenie obiektów użyteczności publicznej i przestrzeni otwartych projektowanych jako miejsca ceremonii politycznych i demonstracji symboli reżimu.

W zakresie formy architektonicznej panował socrealizm. W formie architektonicznej często łączono elementy neoklasyzystyczne i narodowe. Charakterystyczne było dążenie do monumentalności i syntezy sztuk. Wyróżniającej się formie obiektów publicznych przeciwstawiano stypizowaną zabudowę mieszkaniową.

3. Okres od połowy lat 50. do 1989 r.

Śmierć Stalina przyniosła w urbanistyce zwrot ku zagadnieniom bardziej pragmatycznym – społecznym i ekonomicznym, co otworzyło drogę do ponownego zainteresowania się funkcjonalizmem. Za niezwykle ważne uznano jak najpilniejsze zaspokojenie potrzeb mieszkaniowych w formie odpowiadającej komunistycznemu stylowi życia, z naciskiem na kolektywną pracę i wypoczynek. Postulowano integrację planowania społeczno-gospodarczego z planowaniem przestrzennym.

W zakresie kształtowania sieci osadniczej i struktury funkcjonalno-przestrzennej miasta postulowano ścisłą kontrolę urbanizacji i wzrostu miast, rozwój

osiedli wielorodzinnych, ściśle strefowanie funkcji, dominację komunikacji pieszej i transportu zbiorowego oraz kształtowanie centrum miasta jako ośrodka polityczno-kulturalnego, a nie komercyjnego.

Koncentracja uwagi planistów i władz na zaspokojeniu potrzeb mieszkaniowych wpłynęła na odejście od zabudowy obrzeżnej i monumentalnej w kierunku wolnego planu dużych, pojemnych osiedli mieszkaniowych.

W zakresie architektury zerwano z historyzmem na rzecz formy prostej, ascetycznej, zestandaryzowanej i powtarzalnej. Upowszechniono technologię prefabrykowanego betonu, standaryzację i typizację. W latach 50. i 60. budynki mieszkaniowe nie przekraczały pięciu kondygnacji, później podniesiono ich wysokość nierzadko nawet do kilkunastu kondygnacji. Technologia i preferencje estetyczne spowodowały ujednoczenie form zabudowy mieszkaniowej w wielu krajach bloku wschodniego, co wraz z powszechną niską jakością wykonania i narzuconą anonimowością formy doprowadziło ostatecznie do powszechnej w tych krajach niechęci i do krytyki zabudowy wielorodzinnej jako takiej.

ZAKOŃCZENIE

Badania wykazały silne powiązanie zmienności urbanistyki komunistycznej pod wpływem czynników politycznych i stawianych jej celów, balansujących między potrzebami propagandowymi a użytkowymi. Przegląd rozwoju urbanistyki krajów komunistycznych wskazuje na trzy różne etapy: okres urbanistyki awangardowej (faza początkowa), okres urbanistyki totalitarnej (stalinizm), okres urbanistyki pragmatycznej (po II wojnie światowej i po śmierci Stalina).

Badania wykazały również zmienność ujęć urbanistyki tego okresu jako problemu naukowego. Przed upadkiem bloku wschodniego podejścia syntetyzujące, kompleksowe i krytyczne były charakterystyczne dla badaczy zachodnich, podczas gdy autorzy z krajów komunistycznych skłaniali się raczej ku postawom apologetycznym lub prezentacjom postulatów i koncepcji, a nie ocen krytycznych. Upadek bloku wschodniego dał badaczom z byłych krajów komunistycznych możliwość wyrażania obiektywnych opinii i zaowocował licznymi pracami szczegółowymi. Mimo silnego zainteresowania spuścizną urbanistyki komunistycznej na gruncie literatury polskiej prace o charakterze syntetyzującym są, jak dotąd, nieliczne. Ów niedostatek jest tym większy, im bardziej narasta problem kolizji między trwałością starej zabudowy a potrzebami rewitalizacji zaniedbanych terenów oraz zmiany układów komunikacyjnych i standardów zamieszkania i pracy.

BIBLIOGRAFIA

- Basista A. 2001. *Betonowe dziedzictwo. Architektura w Polsce czasów komunizmu*. Warszawa–Kra-ków: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bater J. 1980. *The Soviet City: Ideal and Reality*. London: Edward Arnold.
- Beker Ch., Mendelsohn S.J., Benderskaya K. 2012. *Russian Urbanization in the Soviet and Post-Soviet Eras*. London: Human Settlements Group, International Institute for Environment and Development.
- Betânia Uchôa Cavalcanti M. de 1997. Urban reconstruction and autocratic regimes: Ceausescu's Bucharest in its historic context. *Planning Perspectives* 12(1), 71–109. <https://doi.org/10.1080/026654397364780>
- Cinis A., Drémaité M., Kalm M. 2008. Perfect Representations of the Soviet Planned Space: Mono-industrial towns in the Soviet Baltic republics in the 1950s–1980s. *Scandinavian Journal of History* 33(3), 226–246. <https://doi.org/10.1080/03468750802079409>
- Colquhoun A. 2002. *Modern Architecture*. Oxford: Oxford University Press.
- Fisher J.C. 1962. Planning the City of Socialist Men. *Journal of the American Institute of Planners* 28(4), 251–265.
- French R. 1995. *Plans, Pragmatism and People: The Legacy of Soviet Planning for Today's Cities*. London: UCL Press.
- Goldzamt E., Szwidkowski O. 1987. *Kultura urbanistyczna krajów socjalistycznych. Doświadczenia europejskie*. Warszawa–Moskwa: Arkady, Srojizdał.
- Gutonov A., Baburov A., Djumenton G., Kharitonova S., Lezava I., Sadovskij S. 1968. *The Ideal Communist City*. New York: George Braziller.
- Idiceanu-Mathe D., Carjan R. 2016. Architecture for the New Man in the 1950's in Romania: First Glimpse of Communism Build Environment. *Procedia Engineering* 161, 1520–1526.
- Jałowicki B. 1991. Przedmowa. W: M.S. Szczepański, „*Miasto socjalistyczne*” i świat społeczny jego mieszkańców (s. 5–11). Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego.
- Jász B. 2018. Hidden Modernism: Architecture Theory of the Socialist Realist Gap. *Periodica Polytechnica Architecture* 49(1), 92–97. <https://doi.org/10.3311/PPar.12168>
- Juraga D., Booker K.M. 2002. *Socialist Cultures East and West: A Post-Cold War Reassessment*. Westport: Conn. Praeger.
- Kłosek-Kozłowska D. 2007. *Ochrona wartości kulturowych miast a urbanistyka*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza Politechniki Warszawskiej.
- Mallgrave H.F. 2005. *Modern Architectural Theory: A Historical Survey, 1673–1968*. New York: Cambridge University Press.
- Miliutin N. 1974. *Sotsgorod: The Problem of Building Socialist Cities*. Cambridge–London: MIT Press.
- Mumford E. 2009. CIAM and Communist Bloc, 1928–59. *The Journal of Architecture* 14(2), 237–254. <https://doi.org/10.1080/13602360802704810>
- Murawski M., Rendell J. 2017. The social condenser: A century of revolution through architecture, 1917–2017. *The Journal of Architecture* 22(3), 369–371. <https://doi.org/10.1080/13602365.2017.1326680>
- Pallot J., Show D.J.B. 1981. *Planning in the Soviet Union*. London: Croom Helm.
- Szczepański M.S. 1991. „*Miasto socjalistyczne*” i świat społeczny jego mieszkańców. Warszawa: Uniwersytet Warszawski, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego.
- Świątek P. 2013. The Architectural and Urban Heritage of Socialist Realism in Warsaw – an Approach for Evaluation and Conservation. W: *Socialist Realism and Socialist Modernism. World Heritage Proposals from Central and Eastern Europe* (s. 42–44). Berlin: ICOMOS.

- Wojtkun G. 2004. *Osiedle mieszkaniowe w strukturze miasta XX wieku*. Szczecin: Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Szczecińskiej.
- Wojtkun G. 2008. *Wielorodzinne budownictwo mieszkaniowe. Wizje a rzeczywistość*. Szczecin: Wydawnictwo Uczelniane Politechniki Szczecińskiej.
- Zarecor K.E. 2014. Architecture in Eastern Europe and the Former Soviet Union. W: E.G. Haddad, D. Rifking (eds.), *A Critical History of Contemporary Architecture, 1960–2010* (s. 255–274). Farnham: Ashgate/Gower.
- Zarecor K.E. 2017. What Was So Socialist about the Socialist City? Second World Urbanity in Europe. *Journal of Urban History* 44(1), 95–117. <https://doi.org/10.1177/0096144217710229>
- Zile Z.L. 1963. Programs and Problems of City Planning in the Soviet Union. *Washington University Law Review* (1), 19–59.